

УДК 159.923.2

Владислав Сметаняк

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У РАННІЙ ЮНОСТІ

У статті розкрито теоретичні засади дослідження феномену ціннісного самовизначення особистості в ранній юності з позицій екзистенційно-гуманістичної, суб'єктної парадигми. Обґрунтовано організаційно-методичні аспекти дослідження особливостей ціннісного самовизначення старшокласників на основі синергетичного узгодження ціннісних орієнтацій і суб'єктних властивостей.

Ключові слова: самовизначення, цінності, ціннісне самовизначення, суб'єктність, ціннісно-смыслова сфера.

Актуальність проблеми. Рівень розвитку особистості, її внесок в культурно-історичну спадщину людства визначаються зрілістю вищих психічних (духовних) утворень (цінностей, цілей, ідеалів, смислу життя). Спрямовуючи життєдіяльність особистості в соціумі, цінності виступають в якості ідеалів, реалізація яких в повному обсязі неможлива. Однак цінності визначають цілі та наміри особистості, які можливо задовольнити частково через участь в конкретній діяльності.

На етапі ранньої юності відбувається інтенсивний розвиток ціннісно-смыслової сфери особистості, в ході якого мінливі індивідуальні інтенції узгоджуються з усталеними нормативними смислами. У цьому контексті ціннісне самовизначення старшокласників виступає контрапунктом у розвитку особистості, справляючи величезний вплив на все подальше життя людини. Тому вивчення передумов, чинників, тенденцій і закономірностей ціннісного самовизначення в ранній юності, виявлення шляхів оптимізації сенсожиттєвих пошуків старшокласників є важливим завданням сучасної психолого-педагогічної науки.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальному підтвердженні ефективності системи розвивально-корекційних заходів, сприятливих для оптимального ціннісного самовизначення старшокласників.

Стан дослідження проблеми. Прагнення до самовизначення, реалізації своїх можливостей, інтенцій є завжди актуальним для людини. Поняття самовизначення – одне з центральних у психології особистості. Проблема ціннісного самовизначення особистості є предметом дослідження гуманітарної, насамперед екзистенційної психології, де вона трактується з виразно суб'єктних позицій. Самовизначаючись щодо об'єктивно і суб'єктивно значущих аспектів дійсності, особистість реалізує свою життєву перспективу, свободу вибору і творчість в середовищі соціокультурних і діяльнісних обмежень, норм, стандартів і стереотипів.

Встановлено, що особистісне самовизначення має ціннісно-смыслову природу, воно є генетично вихідним і детермінує всі інші види самовизначення (Т.М. Буякас, М.Р. Гінзбург, З.С. Карпенко, Р.Ф. Пасічняк, А.А. Пузирей, В.Ф. Сафін та ін.). Особистісне самовизначення здійснюється внаслідок ієрархізації та впорядкування ціннісно-смыислової сфери індивіда. Вивчення ціннісного аспекту самовизначення тісно пов'язане з дослідженням природи і сутності цінностей як регуляторів людської поведінки, уявлень особистості про майбутнє, формування сенсу життя, становлення суб'єктного потенціалу людини. Ціннісне самовизначення безпосередньо пов'язане з вибором, адже здійснюючи його, особистість повинна вибрати певні цінності.

Визначальною характеристикою особистості, джерелом її саморозвитку є суб'єктність (К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлинський, З.С. Карпенко, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський, С.І. Подмазін, С.Л. Рубінштейн, О.Б. Старовойтенко, В.О. Татенко та ін.). В основі суб'єктності лежить здатність індивіда до самодетермінації, до керування власним життям, здійснення зважених життєвих виборів. Самовизначення розглядається як реалізація індивідом свого суб'єктного потенціалу. Таким чином, суть феномену ціннісного самовизначення особистості полягає в усвідомленні, добровільному прийнятті і відстоюванні своєї позиції в складноструктурованому багаторівневому спектрі суб'єктності індивіда, що еволюційно розгортається в різних видах людської життєдіяльності.

В останні роки спостерігається тенденція до застосування холистичного підходу до вивчення особистості та ціннісного самовизначення зокрема. На засадах цього підходу побудована концепція аксіопсихіки і аксіогенезу З.С. Карпенко. В ній індивід розглядається в єдності його ієрархічно-структурних (особистість) та динамічно-функціональних (суб'єкт) характеристик, тобто у вертикальному та горизонтальному вимірах. Самовизначення зумовлюється складним динамічним співвідношенням елементарних суб'єктних здатностей (компонентів "хочу", "можу" і "володію"), системних (емерджентних) суб'єктних властивостей з особистісними новоутвореннями ціннісного змісту: нормовідповідної поведінки як результату прийняття особистістю мотивів і цілей конкретної діяльності ("треба"), соціальних установок і ціннісних орієнтацій як морально-смыслових переживань ("мушу"), часових і смыслових (екзистенційних) цілей загальної життєдіяльності ("буду"), есхатологічних устремлінь індивіда ("приймаю").

Виклад основного матеріалу. Екстраполюючи принцип інтегральної суб'єктності З.С. Карпенко на царину ціннісного самовизначення, стверджуємо, що цей феномен охоплює індивідний (моносуб'єктний) рівень, що означає адаптивно-прагматичне

пристосування до умов конкретної діяльності; особистісний (полісуб'єктний) рівень, що зумовлює моральне самовизначення в групі; індивідуальний (метасуб'єктний) рівень з екзистенційним самовизначенням у потоці цілісної життєдіяльності; абсолютносуб'єктний рівень, що стосується пошуків кінцевого сенсу існування і світобудови (есхатологічне самовизначення).

Виникнення потреби в самовизначенні передбачає наявність специфічної соціальної ситуації розвитку особистості, певного рівня розвитку когнітивної, афективної та конативної підсистем сфери мотивації. В юнацькому віці всі ці онтогенетичні передумови актуалізуються. Зокрема доцільно виділити повне структурування самосвідомості, високий ступінь розвитку моральної свідомості, становлення абстрактно-логічного, теоретичного мислення, відрефлексованість емоційної сфери, формування життєвих планів, програм, зрілість ціннісних орієнтацій, світогляду, визначеність життєвих позицій, становлення індивідуального стилю саморегуляції.

Дослідження ціннісного самовизначення в ранній юності доцільно поєднувати з вивченням особливостей формування Я-концепції. Значення цінностей у становленні Я-концепції доведено багатьма вченими, серед яких І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, О.Є. Гуменюк, С.І. Кон, С.А. Подмазін, В.В. Столін та ін.

Розглянуте як функція Я-концепції особистості, ціннісне самовизначення старшокласників по-різному конститується її компонентами: афективний компонент задає інтенцію поведінки, когнітивний забезпечує цю інтенцію відповідними ресурсами, конативний інтегрує афективно-когнітивний імпульс і спрямовує його в русло ціннісного вибору. У поведінковому компоненті найчіткіше виявляється зв'язок переконань з об'єктивною дійсністю. Лише зріла особистість, Я-концепція якої становить збалансоване поєднання когнітивного, афективного та поведінкового компонентів, може демонструвати таку цілісність, гармонію думки та дії, здатність до вчинку. Ця складова характеризує людину насамперед як індивідуальність тому, що у вчинку особистість обирає свій неповторний спосіб самоздійснення, заявляє про себе як про суб'єкт життєдіяльності.

У західній психології особистісне самовизначення в ранній юності розглядається в контексті формування психосоціальної ідентичності (Е. Еріксон, Дж. Марша та ін.). Ідентифікація передбачає прийняття певних соціокультурних цінностей, ототожнення з ними. Доповненням до ідентифікації є індивідуалізація, яка передбачає критичне осмислення соціальних цінностей та побудову на цій основі власної системи ціннісних орієнтацій, що, зрозуміло, і є проявом ціннісного самовизначення особистості.

Пріоритетними сферами ціннісного самовизначення старшокласників є рольове, соціальне, моральне, життєве

(екзистенційне) і професійне самовизначення, що репрезентують основні сфери життєздійснення особистості.

Доведено, що незважаючи на інтенсивний розвиток особистості в ранній юності, ціннісно-сміслова сфера старшокласників, як і їхня Я-концепція, ще перебувають на стадії становлення. Тому учням буває важко здійснити професійне, моральне, соціальне самовизначення. У зв'язку з цим актуальною є потреба в створенні розвивально-корекційних методик, спрямованих насамперед на розвиток та оптимізацію аксіогенезу старшокласників.

План психолого-педагогічного експерименту для двох рандомізованих груп з попереднім та підсумковим тестуванням був спрямований на перевірку гіпотези про те, що спеціально сконструйований тренінг ціннісного самовизначення сприяє розширенню діапазону усвідомлюваних мотивів цілісної життєдіяльності, переструктуруванню цінностей-цілей на основі реорганізації суб'єктних властивостей (цінностей-засобів) і досягненню більш високих онтогенетичних рівнів ціннісного самовизначення старшокласників. Реалізація такого плану передбачає проведення констатувального і контрольного діагностичних зрізів, між якими в експериментальній групі випробовується дія незалежної змінної (тренінгові заняття).

Орієнтиром діагностики психологічних особливостей ціннісного самовизначення старшокласників послужила операціоналізована концептуальна модель, основу якої склали принцип інтегральної суб'єктності З.С. Карпенко, теоретичне уявлення про рівні цільової спрямованості Я.В. Васильєва і рівні репрезентації смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонт'єва (див. рис. 1). Так, визначені рівні інтегральної суб'єктності, за З.С. Карпенко, репрезентують еволюційно висхідні види ціннісного самовизначення: реактивне (досвідоме) – відносний суб'єкт (на рисунку суб'єкт – S), прагматичне (адаптивне) – монособ'єкт, моральне (соціокультурне) – полісуб'єкт, екзистенційне, в т. ч. професійне – метасуб'єкт, есхатологічне самовизначення – абсолютний суб'єкт. Визначені Я.В. Васильєвим рівні, що визначають цільову спрямованість особистості, – позаситуативний, ситуативний і надситуативний – співвідносяться із вищезазначеними рівнями суб'єктності: позаситуативна мотивація притаманна відносному суб'єкту життєдіяльності, ситуативна – моно- і полісуб'єкту і надситуативна – мета- і абсолютносуб'єктному рівню функціонування людини. Рівні репрезентації смисложиттєвих орієнтацій, за Д.О. Леонт'євим, узгоджуються з рівнями суб'єктності таким чином: орієнтація на результат (минуле) стосується відносно- і монособ'єктного рівня, на процес (теперішнє) – полісуб'єктного і на цілі (майбутнє) – мета- і абсолютносуб'єктного рівня функціонування людини. Взяті в комплексі, дані діагностичні методики гарантують отримання збагаченої феноменологічної палітри ціннісного

самовизначення старшокласників, здатні підсилити діагностовані показники або виявити їх суперечності, диференціюючи відмінності і, можливо, поставити нові проблеми.

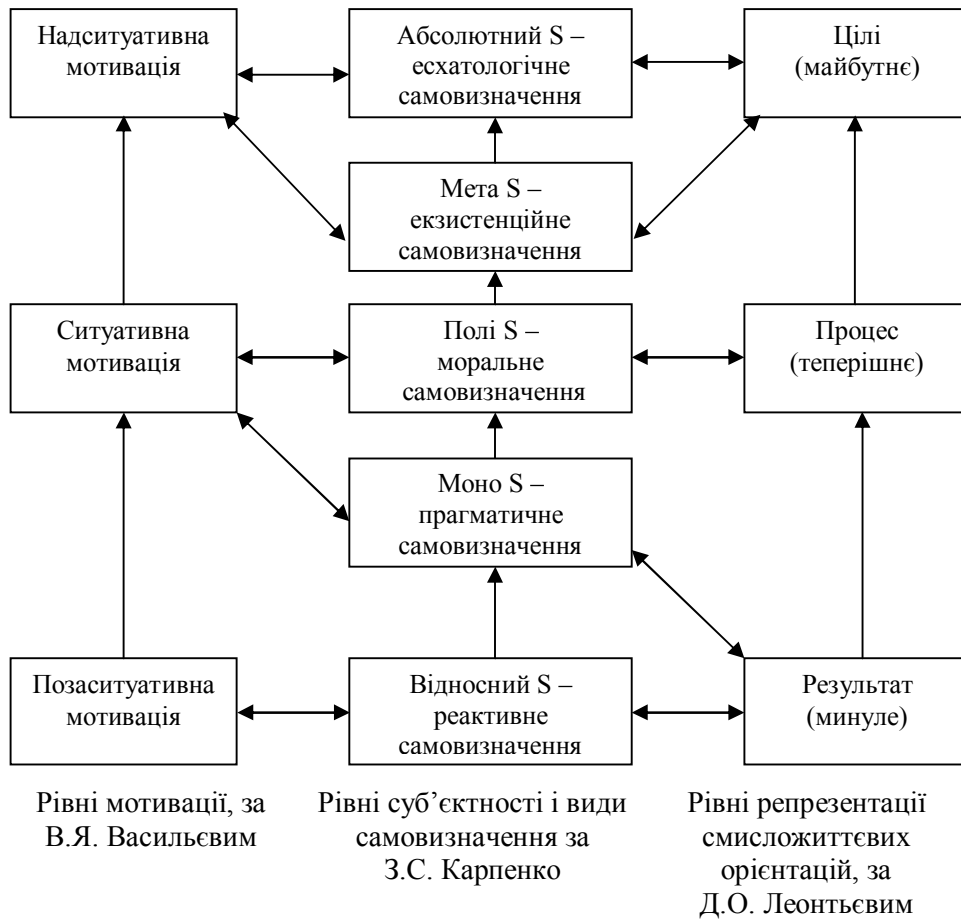

Рис.1. Концептуальна модель дослідження ціннісного самовизначення старшокласників

Базовою діагностичною методикою став запропонований З.С. Карпенко опитувальник, процедура роботи з яким була запозичена з відомого тесту Рокіча. Учням пропонувалось прорангувати спочатку сім особистісних цінностей, які відповідають різним рівням життєдіяльності, а потім – п'ять суб'єктних властивостей, які гіпотетично повинні відповідати згаданим цінностям. Міра узгодженості цих двох рядів відображає ступінь гармонійності ціннісно-сміслової сфери індивіда. Комплекс психодіагностичних методик був доповнений авторським варіантом методики незакінчених речень, включеним спостереженням з метою виявлення емпіричних показників онтогенетичних рівнів ціннісного самовизначення: реактивного, прагматичного, морального, екзистенційного, есхатологічного.

На етапі пілотажного дослідження була здійснена стандартизація діагностичних методик за критерієм валідності по віковій диференціації, яка дозволила виявити актуальний і потенційний рівні розвитку ціннісного самовизначення старшокласників.

Результати тестування показують, що ціннісно-сміслова сфера юнаків загалом поступається в розвитку ціннісно-смісловій сфері дорослих. Зокрема за тестом СЖО діагностується деяка невпевненість учнів у здатності впливати на власне життя, нечіткість цілей. Проте такий стан речей характерний для ранньої юності і не є відхиленням від норми. Коефіцієнт рангової кореляції, який відображає усвідомлення людиною своїх цінностей і цілей (за методикою Я.В. Васильєва) в учнів експериментальної групи становить 0,43, а в контрольній – 0,52, тобто приблизно однаковий. Рівень мотивації в обох групах проміжний між ситуативним та позаситуативним, що свідчить про певну невизначеність цілей та шляхів їх досягнення. Значущих відмінностей у показниках обох груп виявлено не було.

Тренінг ціннісного самовизначення спрямовувався на розв'язання кількох завдань: збільшення рівня усвідомлення учнями власної ціннісно-цільової сфери, підвищення рівня суб'єктності, формування почуття відповідальності за власне життя, оптимізацію процесу постановки життєвих цілей та пошуку шляхів їх досягнення, підвищення рівня мотивації, розвиток моральної свідомості, духовності шляхом оволодіння моральними, екзистенційними поняттями, збільшення здатності до рефлексії, розуміння та прийняття цінностей іншої людини. Таким чином, тренінгові завдання повинні були оптимізувати процес ціннісного самовизначення, забезпечити онтогенетично більш високий його рівень. Головним механізмом досягнення цієї мети виступає розширення діапазону усвідомлюваних цілей та мотивів поведінки.

Розроблена з метою оптимізації ціннісного самовизначення старшокласників програма і зміст відповідного тренінгу засновувалися на методологічних засадах одночасного впливу на змістову і функціональну сторони індивіда як засобу підсилення корекційного впливу; рефлексії ціннісно-смісловій сфери; конкретизації особистісних цінностей в цілях окремих діяльностей; пріоритетного впливу на цінності більш високого порядку (детермінація "зверху вниз"); гармонізацію Я-концепції особистості. Тренінгові заняття включали релаксаційні вправи з елементами візуалізації певних цінностей та ототожнення себе з ними, вправи на смислотворення та рефлексію своєї ціннісно-смісловій сфери, дискусії щодо змісту окремих цінностей, цілей, особистісних властивостей, вправи на вибір цілей та засобів і шляхів їх досягнення, психогімнастичні ігри, психодіагностичні методики, ведення щоденників самоспостереження.

Експериментально підтверджено припущення про те, що спеціально сконструйований тренінг ціннісного самовизначення

розширює діапазон усвідомлюваних мотивів цілісної життєдіяльності, переструктурує цінності-цілі на основі реорганізації суб'єктних властивостей (цінностей-засобів) і забезпечує онтогенетично більш високий, здебільшого моральний та екзистенційний, рівні самовизначення старшокласників. Проведення тренінгу ціннісного самовизначення спричинило наступні зміни в ціннісно-смысловій сфері старшокласників: актуалізацію суб'єктного потенціалу на вищих рівнях функціонування особистості, субординацію й конкретизацію цілей життєдіяльності, гармонізацію Я-концепції та розвиток асертивної поведінки, підвищення відповідальності за напрям і спосіб самореалізації, розблокування творчих інтенцій особистості, зростання сили "Я", узгодженості особистісних цінностей та суб'єктних властивостей. Експериментальне дослідження підтвердило доцільність і перспективність застосування холістичного підходу при створенні корекційно-розвивальних програм з метою оптимізації ціннісного самовизначення на різних етапах онтогенезу.

Висновок. Отже, було доведено припущення про те, що психологічними особливостями ціннісного самовизначення старшокласників є розширення діапазону й ієрархізація усвідомлюваних мотивів цілісної життєдіяльності, що веде до переструктурування цінностей-цілей на основі реорганізації суб'єктних властивостей (цінностей-засобів), які забезпечують еволюційно більш високий рівень ціннісного самовизначення особистості.

1. Сметаняк В.І. Особистісне самовизначення і свобода в ракурсі взаємної детермінації / Сметаняк В.І. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 53-59.
2. Сметаняк В.І. Особистість як предмет наукової психологічної рефлексії / Сметаняк В.І. // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. IV. – С. 140-144.
3. Сметаняк В.І. Роль психологічного рекету в програмуванні життєвого шляху особистості / Сметаняк В.І. // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип. 5. – Ч. II. – С. 190-195.
4. Сметаняк В.І. Тренінг цільової спрямованості як фактор довузівської підготовки психологів / Сметаняк В.І. // Психолого-педагогічні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 27-28 лютого 2003р.). – Тернопіль, 2003. – С. 255-264.
5. Сметаняк В.І. Функціональні залежності в структурі ціннісно-цільової детермінації поведінки старшокласників / Сметаняк В.І. // Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2001. – Вип.14. – С. 165-172.

In the article have been exposed theoretical principles of research of phenomenon of value self-determination of personality in one's early days from position of existential-humanistic and subjective paradigm. Organizing-methodical aspects of research of peculiarities of value self-determination of senior pupils on basis of mutual co-operation the irvalueorientations and subjective characteristics have been grounded.

Key words: self-determination, values, value self-determination, individuality, value semantic sphere.